

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
3 (2013), ss. 251-272.

ZEKATIN GELİŞİMİ VE MONOTEİST DİNLERDE

ZEKATIN KAPSAMI*

Abdus Samed; Lowell M. Glenn | çev. Faruk Özdemir
Utah Valley Üniversitesi | Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE.

Özet: İlahi Kanun'un birliği, kökenleri Hz. İbrahim (as)'e dayanan fakat daha sonra Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam şeklinde üç büyük dine ayrılan monoteist dinlerde görülür. Bu tek tanrılı dinler arasında çeşitli alanlarda uygulama birliği vardır. Böyle bir alan İslam geleneğinde zekattır ve genellikle Hıristiyanlık ve Yahudilikte "fakirin hakkı" olarak nitelendirilir. Adı her ne olursa olsun Zekat ya da "fakirin hakkı" her üç semavî dinde önemli bir İlahi kurumdur. Bu makalenin amacı o dinlerde Zekat kurumunun gelişimini ve Zekat'ın kapsamını incelemek ve dikkatle gözden geçirmektir. Çağdaş Müslüman ülkelerde zekatın yönetimi ve dağıtım süreci o toplumdaki en yaygın İslâmî düşünce ekolüne ve bu toplumlardaki hükümetin teokratik bağlılık düzeyine göre değişir.

Anahtar Kelimeler: İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik, Ulusal kültürler, Tarih.

Development of Zakah and Zakah coverage in monotheistic faiths

Abstract: The unity of Divine Law is reflected in monotheistic faiths having their origin with Prophet Abraham (pbuh), but later divided into three major religions: Judaism, Christianity, and Islam. There is a unity of Divine practice in a variety of areas among these monotheistic faiths. One such area is Zakah, in Islamic tradition, and often characterized as "the poor due" in Christianity and Judaism. By whatever name, Zakah or "the poor due," is an important Divine institution in all three monotheistic faiths. The purpose of this paper is to trace and examine the development of the Zakah institution and Zakah type coverage in those faiths. The administration and process for distribution of Zakah in contemporary Muslim states varies depending on the school of Islamic thought most prevalent in that society and the level of theocratic involvement of the government in those societies.

Key Words: Islam, Christianity, Judaism, National cultures, History

* Bu makale "Development of Zakah and Zakah coverage in monotheistic faiths"
International Journal of Social Economics, ISSN 0306- 8293, 2010, Volume
37, Issue 4, ss. 302- 315'ten alınmıştır.

تطوّر الزّكاة ومحتوياتها في الأديان التوحيدية

الملخص: تتعكس وحدة القانون الإلهي في الأديان التوحيدية التي تبلغ أصولها الحقيقية إلى النبي إبراهيم (عليه السلام) وتلك الأديان انقسمت بعده إلى ثلاثة أديان رئيسية هي: اليهودية، والمسيحية، والإسلام. هناك وحدة بين هذه الأديان التوحيدية الإلهية في ممارساتها في مجالات مختلفة. والزكاة في التراث الإسلامي واحدة من تلك المجالات، وهي تتميز في المسيحية واليهودية بكونها "حق الفقراء". مهما كان الاسم، زكاة أم "حق الفقراء" ففي جميع الأديان السماوية الثلاثة هي مؤسسة هامة إلهية. والغرض من هذا البحث هو تعقب ودراسة تطوّر مؤسسة الزكاة ومحتويات هذا المصطلح في تلك الأديان. فإدارة وتوزيع الزكاة في الدول الإسلامية المعاصرة عملية تختلف تبعاً لفكرة المدرسة الإسلامية الغالبة في تلك المجتمعات ومستوى مشاركة الحكومة الثيوقراطية لمفاهيم تلك المدرسة.

الكلمات المفتاحية: الإسلام، المسيحية، اليهودية، والثقافات الوطنية، التاريخ

Giriş

Zekatla ilgili önemli miktarda araştırma faaliyetleri olmuştur. Bu çalışmaların çoğunun odak noktası Zekat'ın sosyo-ekonomik yönleriyle ilgili olmuştur. Ancak bu analiz yazarları zekatın gelişimi ve zekatın kapsamıyla ilgili fazla değerlendirme yazısı ele almamışlardır. Mennan (1983, 1989), Ahmed (1989), Sadeq (1980, 1989), Rahman (1980) ve Muhammed (1991) gibilerin makaleleri genellikle zekatın fakir ve ekonomi üzerindeki dağıtıcı etkisini analiz etmişlerdir. Zekat sosyo-ekonomik adaleti sağlayan ve yoksulluğu ortadan kaldırma potansiyeline sahip önemli bir malî araç olarak karakterize edilmiştir.

Chowdhury (1980) ve El- Dîn (1986) zekatın dağıtım etkinliğini açıklamışlardır. Bu kavram "Keynesyen IS-LM modeli" çerçevesinde bir çok yazar tarafından incelenmiştir. Han (1985), Chowdhury (1983) ve Metwally (1986) zekatı Keynesyen toplam talep açısından ele almışlardır. Onların analizi zekatı İslâmî ekonomilerde istihdamı artıran yerleşik bir istikrar/dengeleme aracı olarak gösterir. Son olarak, Müslüman ülkelerdeki toplam ekonomik aktivitenin bir oranı olarak zekatın düzeyini belirlemeye çalışan bir çok yeni araştırmacı mevcuttur. Kahf (1986), Sadeq (1994) ve Şirazi (2003) son yirmi yıldır bu konuların analizlerini tamamlamışlardır.

Fakat yine de yukarıda belirtilen çalışmaların hiçbiri ne bir kurum olarak zekatın tarihsel gelişimini ele almışlar ne de günümüzde

uygun bir şekilde zekatın kapsamını açıklamışlardır. Makale bu önemli konuda tarihsel ve İslâmi bilgi perspektifine yönelik talebi karşılamayı ve tek tanrılı dinlerin her birinde zekat benzeri faaliyetleri karşılaştırmayı amaçlamaktadır.

Makalenin geri kalan kısmı şunları içerir: İlk önce, zekatın (fakirin hakkı) anlamı ve hedefleri hakkında kısa bir açıklama ile zekat almaya layık olarak tarif edilen insan grubu. Diğer bölümler İslam'da, Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta zekatın (fakirin hakkı) gelişimini inceler. Son olarak okuyucunun dikkatine bazı sonuçlar sunuyoruz.

Zekatın Anlamı ve Amacı ile Zekat Alma Hakkına Sahip İnsan Grubu

Zekatın kelime anlamı iki yönlü bir manaya sahiptir:

1. O "temizlik" ve "saflık" anlamına gelir. Zekatın verilmesi zekat veren kişinin malını ve kalbini arındırır ve temizler. O, zekat verenin kalbinin yanı sıra malın kirini de temizler. Zekat, cimriliği ortadan kaldırarak zekat verenin kalbini arındırır ve kendisini Allah yolunda feda etmeye hazırlar (Shad, 1986).

2. Zekatın ikinci anlamı "artma" ya da "çoğalma"dır. Zekatın verilmesi yoksula mal ve ruh bakımından gelişme imkanı sağlayacak şekilde tasarlanmıştır (El- Kardâvi, 1973).

İnançlı Müslümanlar Allah'ın bütün lütuf ve mülkün kaynağı olduğunu ve onu dilediği kimseye vereceği (Kur'ân 17/29) öncülünü kabul ederler. Bu nedenle yeryüzündeki zenginliğin gerçek sahibi Allah'tır. Servetinin bir kısmını vermek suretiyle zekat mükellefi Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya çalışır ve böylece O'na şükranlarını bildirir. Yoksul da zengin gibi yeryüzünün servetine sahip olma hakkına sahiptir. Zekat verme, zengin malının bir kısmının fakir için uygun hale getirilmesini sağlar.

Zekat vermenin kurumlaşmasının aşağıdakiler dahil çeşitli amaçları vardır:

- Yoksulluğun kökünü kazımak ve sosyo- ekonomik adaleti muhafaza etmek.
- Serveti başkalarının, özellikle de fakirin kıskançlığından korumak.
- Kişinin malını arındırmak ve cimriliğini ortadan kaldırmak.
- Kendisine lütfundan dolayı Allah'a minnettar olmak.

Kutsal Kitap (Kur'ân) da kimlerin zekat almaya layık olduğu konusunda oldukça spesifiktir ve bu konular hakkında belirsizliğe çok az yer bırakır. Kur'ân'a göre (9/60) zekat gelirlerini alma hakkına sahip sekiz sınıf insan vardır. Zekat gelirleri aşağıdakiler dışında hiç kimseye dağıtılmamalıdır:

- (1) Dilenci (Fukarâ)
- (2) Yoksul (Miskîn) [1]
- (3) Zekat toplayıcılar/memurlar (Âmilîn)
- (4) İslam'a yeni girmiş bir Müslüman (Müellefe)
- (5) Azat edilmiş köle (Fi'r- Rikâb)
- (6) Borçlular (Ĝârimîn)
- (7) Allah'ın yolunda olanlar (Fi Sebilillâh) [2]
- (8) Ve yolcular (İbnü's- Sebîl).

Zekatın Tarihsel Gelişmeleri ve Dindeki Kapsamı

Zengin malından fakire bir bağış/yardım olan zekat insanlık için ne yeni ne de bilinmeyen bir kavramdır. O ezelden beri varlığını sürdüren İlahi düzenin bir devamıdır. Maldan alınan zorunlu yardımın fazileti İslam'ın doğuşundan binlerce yıl önce Allah tarafından elçileri İbrahim, Musa, İsa ve diğer peygamberler aracılığıyla beyan edilip öğretilmiştir. Örneğin 2:73, 2:83, 19:31 ve 19:55'te Kur'ân, Hz. Muhammed (as)'den uzun zaman önce, önceki peygamberlere namaz kılmanın ve zekat vermenin emredildiğini açıkça be-

yan etmektedir. Hayırseverlik ve yardımseverlik bütün dinlerde önemli bir rol oynamıştır.

Yahudilikte Zekat (Hz. İsa'dan önce)

Sadaka verme eylemine Hz. İsa'nın doğumundan binlerce yıl önce rastlanmıştır. Homeros döneminde (M. Ö. 700) sadaka verme Yunan kültürünün önemli bir unsuru idi. Hamal Eumaeus gezgin Odysseus'u şu ifadelerle karşılamıştır:

Yabancı eğer sizden daha sefil durumda ise, benim herhangi bir misafiri hor görmeme izin verilmez. Yabancılar ve dilenciler gelir- hepsi Zeus'tan gelir. Benim sunacak çok az şeyim var fakat onu cân-ı gönülden veririm (Riquet, 1961).

Beşinci hanedanlığın resmi beyanatının yazıtında (2563-2422 M.Ö.), Henku şöyle ilan etmiştir:

Ben Mount Cerastus'un her açına ekmeğ verdim, orada çıplak olanı giydirdim (Riquet, 1961, s. 14).

Zekat verme emri Yahudilerin dinî kitabı *Eski Ahit*'teki Çıkış, Levililer ve Tesniye'de açıkça belirtilmiştir. *Eski Ahit*'e göre İsraililerin toprak ürünlerinin ve sığır sürülerinin onda birlik kısmını zekat olarak vermeleri gerekmektedir (Levililer 27:30-32). Hasat döneminde onlara (İsraililer) şöyle emredilmiştir:

[...] Bir kimse tarlasını, tarlasının sınırına kadar hasat etmemeli ya da hasadın arta kalan başaklarını toplamamalı fakat fakirler ve göçebeler için toplayacak bir şey bırakmalıdır (Levililer 19:9-10, 22, 23; Tesniye 24:19-21).

Ayrıca 20 ve daha yukarı yaşta olanların Rabb'e yarım şekel (yani miskal) bir zekat vermelerinin emredildiği de belirtilmiştir (Çıkış 30:13-15). Tarımsal ve hayvansal gelirin onda birlik kısmının verilmesine ek olarak İsraililerin düzenli bir şekilde sadaka vermeleri istenir.

Yıllık öşür. Tesniye'de (14:1) İsraililere şu talimat verilmektedir:

[...] "Her yıl ekmiş olduğunuz şeylerden tarlalarınızın ürettiği ekinlerin onda birini almalısınız ve Tanrınız Yehova'nın huzurunda, adını vermek için seçeceği bir yerde buğdayınızın, yeni şarabınızın ve zeytin yağınızın onda birini, sığır ve davarınızın

ilk doğanını yemelisiniz: ve böyle yaparak her zaman Tanrınız Yehova'dan korkmayı öğreneceksiniz.

Eğer yol sizin için çok uzun ise, Yehova'nın kendi adına bir yer yapmak için seçeceği yer çok uzak olduğu için ondalığınızı getiremezseniz, onları paraya çevirmelisiniz ve elinizde sıkıca tutulan parayla Tanrınız Yehova tarafından seçilen yere gitmelisiniz: Orada paranızı her ne isterseniz, öküz, koyun, şarap, mayalı içki, hoşunuza giden herhangi bir şeye harcaabilirsiniz.

Üçüncü yıl öşürü

Her üç yılın sonunda o yıla ait hasadınızın onda birinin hepsini almalısınız ve onları kendi toplumunuz içerisinde biriktirmelisiniz. Ardından Levili- kendi cemaati hiçbir pay ve mirasa sahip olmadığı için- gelecek ve istedikleri her şeyi yiyecektir. Ve böylece Tanrınız Yehova üstlendiğiniz bütün işlerde yardım edecektir (Yasa'nın Tekrarı/ Tesniye, 26:12).

"Yeryüzündeki bazı muhtaç durumdakiler asla bitmeyeceğinden dolayı size "ülkenizdeki fakir ve muhtaç komşunuza elinizi açmanızı" emrediyorum" (Tesniye, 15:11).

Hıristiyanlıkta Zekat

Hıristiyanlıkta sevgi ve hayırseverliğin kaynağı İsa Peygamberdir. O sevgi, hayırseverlik ve yardımseverliğin bir rol modeliydi. Bununla birlikte İsa zekatı ne kesin bir kanun halinde bir araya getirmiş ne de müntesipleri arasında ayrıntılı olarak açıklamıştır. Öyleydi çünkü onun misyonu Allah sevgisinin ruhunu yeniden canlandırma ve komşuyu sevme üzerine odaklanmıştı. Onun misyonu -yeni yasa icat etme değil- Musa peygambere ait öğretiler çerçevesinde yasanın yerine getirilmesi idi. Bu bağlamda Yeni Ahit'ten bazı alıntılar faydalı olacaktır:

"Ben onları bir kenara atmak için gelmedim ancak onları tamamlamak için geldim" (Matta, 5:17). Bir hukuk öğreticisi olan bir fakih İsa'ya gelip "Yasada hangi emir en büyüktür?" diye sorunca İsa tereddüt etmeden Musa'nın Yasası'ndan alıntı yaparak şöyle cevap vermiştir:

İlk emir, dinle ey İsrail şudur: Rabbin Allah'tan başka Tanrı yoktur, Tanrını tüm kalbi sevginle, tüm ruhunla ve tüm gücünle seveceksin. Bu ilk buyruktu ve ilkinde benzeyen ikinci buyruk şudur: Komşunu kendin gibi seveceksin. Bundan daha büyük buyruk yoktur (Matta 22:34-40; Markos 12:28-31; Luka 10:25-80).

Verin, size verilecektir, sizden isteyen herkese verin [...], ödünç verin [...], ödülünüz büyük olacaktır [...] (Luka 6:30-38).

Dağdaki vaazında ve başka yerlerde verdiği derslerinde İsa zekat verme görevini uygulatmak için çalışmıştır. Bununla birlikte, "Hıristiyanlığın dinî ve ahlakî öğretilerinde zekatın ya da sevginin önceliği hakkında açık bir beyan toktu" (Riquet, 1961, s. 22). Zekat verme öğretisi içerisinde yer alan şey bir ahlakî eğitim ve tavsiyesinden başka bir şey değildi.

Yeni Ahit'in Elçilerin İşleri bölümünde açıklandığı gibi erken dönem Hıristiyan Kilisesi'nde "her şeyi ortak" olan bireysel gruplar vardı. Bu kavramın biraz daha ayrıntısı, mülk sahibi ya da diğer maddî şeylere sahip bireylerin malik oldukları her şeyi, topluluğun tüm üyeleri o servete ortaklaşa sahip olsun ve aralarında hiç bir fakir kalmasın diye sattıkları ve o mülkiyeti kilise liderlerine getirdiklerinin haber verildiği Elçilerin İşleri bölümü 4:32-37'de ana hatlarıyla belirtilir.

Buna benzer kavram günümüz Hıristiyanlığının bazı grupları tarafından uygulanmıştır. Örneğin ondokuzuncu yüzyılın ortaları ve sonlarında, ABD'nin batısında birçok yerleşim bölgesinde her şeye ortaklaşa sahip olma uygulamasını yapan Son Gün Azizleri İsa Mesih Kilisesi (SGA) (Mormon) üyelerinden oluşan gruplar vardı (Arrington, 1959, ss. 145-8 ve 323 vd). Az çok başarılı onlarca yıldan sonra bu toplumsal gruplar dağıldı ve bunun yerine hem bu grupların hem de kilisenin tüm diğer üyelerinin daha tipik olan öşürü vermeleri istenmiştir.

Günümüze gelindiğinde, SGA İsa Mesih Kilisesi üyelerinin hâlâ toplum içerisinde itibarının yerinde olmasını sürdürmek ve hayatlarında önemli bir rol oynayan dinî sorumluluklarını yerine getirmek üzere mabetlerine gitmeye layık olmak için bir ön koşul olarak ondalık/öşür vermeleri istenir. Ayrıca bir çok SGA üyesi hem kendilerine yakın toplumdaki hem de dünya genelinde diğer gruplardaki

daha az gelişmişleri desteklemek amacıyla kurulmuş olan Kilise'nin "Refah ve İnsanı Programları"na ekstra parasal ve kişisel katkılar yoluyla diğer "Zekat" benzeri faaliyetlere iştirak ederler.

SGA Kilisesi tüm üyelerin refah sistemi için destek dahil Kilise'nin devam eden faaliyetlerine katıldığı kendi laik/kilise dışı bakanlık/hükümeti tarafından tavsif edilir. SGA refah programı çiftlikler, gıda işleme, dağıtım, yoksul ve doğal afet mağdurlarına destek için kaynakların geliştirilmesine uygun olan diğer faaliyet çeşitlerinden oluşan geniş bir yelpazeyi kapsar. Kilise üyeleri aylık olarak kendilerinden istenen orantılı olarak daha fazlasını sözde "oruç bağı" adı altında parasal katkılarda bulunurlar ve ayrıca birçok kişiye çiftliklerde, gıda işleme tesislerinde saatlerce çalışma ve başka şekillerde bu refah sistemini zamanlarıyla ve diğer imkanlarıyla doğrudan destekleme imkanı sunarlar.

Öşür vermek, aralarındaki yoksullar için çalışmalarını desteklemek ve başka bir şekilde hemcinslerine hizmet etmek Hıristiyanlar için zorunlu değildir. Bununla birlikte İsa'nın öğretilerini takip edenlerin çoğu O'nun hükmünün şöyle olduğunu kabul ederler: "Siz mademki bunlardan en az biri için bunu yapmadınız siz onu benim için de yapmamış oldunuz (Matta 25:45). Bu, Hıristiyan'ın, aralarındaki yoksula yardım etme sorumluluğu konusunda Mesih'in özeti idi. Çünkü o misyonunu Yeni Ahit'in ahalisi arasında tamamlamıştı (Matta 25: 31-44).

İslam'da Zekat

İslam'da zekatın gelişim süreci beş safhaya ayrılabilir: Peygamberimizin hayatının hicret öncesi döneminde zekat, Peygamberimizin hayatının hicret sonrası döneminde zekat, İslam Cumhuriyeti'nde (dört halife) zekat, Emevî ve Abbâsî hanedanlığında zekat ile günümüz dünyasında zekat.

Hicret Öncesi Dönemde Zekat

Hicret öncesi dönem Hz. Muhammed (as)'in Mekke'de İslam'ı tebliğinin 13 yılından ibarettir. Bunlar İslam'ın ilk dönemleriydi. Bu

dönemde Müslümanlar genellikle yoksuldular ve herhangi bir İlahi Kanun'u uygulamaya koyacak kendilerine ait devletleri yoktu. Bu dönemde Kur'ân'da on yerde -6:141, 7:156, 19:31, 55, 21: 73, 23:4, 27:3, 30:39, 31:4, 41:7 ve 73:20- zekat vermeye ilişkin işlemleri tanımlayan açıklamalar vardı.

Hız. Muhammed (as) Müslümanlara, muhtaç durumdaki Müslüman kardeşlerine mümkün olduğu kadar zekat (sadaka) vermelerini tavsiye ve teşvik etmiştir. Bu dönemde onun temel misyonu tevhidi (o sırada cari olan kültürdeki politeizm ile tezat oluşturduğu için) yerleştirme üzerine odaklanmıştı. Namaz (salâh) ve zekat (sadaka) da vurgulanmıştır. Hız. Muhammed (as)'in kendisi model olmuştur. O eşi Hatice'den miras aldığı büyük servetin tamamını sadaka olarak vermek suretiyle tüketmiştir. Onun, eşi Hatice'nin vefatı sırasında kendisine yedirecek yiyeceği kalmamıştı.

O zaman zengin olan bir kaç Müslüman vardı. İslam'ın ruhu ve Peygamber örneğinden esinlenen diğer Müslümanlar sadaka verme konusunda çok geri değillerdi. Ebû Bekir birçok köleyi özgürlüğüne kavuşturmuştu. Osman b. Affan kendi bölgesindeki yoksullara sadaka vermek amacıyla kişisel ve zorunlu olmayan bir seçim yaptı. Bununla birlikte Hız. Muhammed (as) Medine'de devleti pekiştirdiği zamanın sonrasına kadar zekatın icra edilmesi için kurallar ve düzenlemeler koymamıştı. Zekat verme bireyin takdirine bırakılmıştı.

Hicret Sonrası Dönemde Zekat

Hicret modern İslam'ın gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur. O diğer kabilelerle (özellikle Yahudilerle) bir anlaşma yaptı, devlet başkanı ve bir başkomutan oldu. Hız. Muhammed (as) yönetimin merkeziydi. Medine Mescidi bu dönemde yapıldı ve sadece ibadet yeri değil aynı zamanda yönetim ve sosyal/politik karar verme merkezi haline gelmişti. Zekatın devlet düzeyinde emredilmesi bu dönemde olmuştur.

Bu dönemde *Nisab* diye adlandırılan zekat vermektan muaf tutulan asgarî bir zenginlik düzeyi vardı. O, Hız. Muhammed (as) tarafından bir ailenin geçimi için yeterli görülen miktara göre tespit

edildi ve 85 gram altın olarak belirlendi. *Nisab* sınırını aşan yani 85 gram altına denk ve daha fazlasına sahip olan bütün Müslümanların zekat vermeleri mecburî oldu.

Devlet başkanı olarak Hz. Muhammed (as) zekat oranını belirledi. Zekat verme zenginliğin çeşitli türleri için farklı oldu ve bir çok özel kural takip edildi. Bunlardan biri biriktirilmiş paradaki zekat oranıydı.

Hz. Muhammed (as) döneminde ana para birimi altın ve gümüş idi. Bu yüzden likit tasarruf esas olarak altın ve gümüş şeklindeydi. Zekat altın ve gümüşten yüzde 2,5 oranında tahsil edildi. Yani tasarruf aşağıdaki koşullar [3] altında yüzde 2,5 oranında zekata tabi oldu. 85 gram ve daha fazla altın ya da ona denk değerde mala sahip her Müslümanın o fazlalığı yüzde 2,5 oranında zekata tabi idi.

Bu dönemde ekonomi daha çok tarıma dayalıydı ve bir kimsenin zenginliğinin temel etkeni hayvan sürülerinin büyüklüğüydü. Sonuç olarak bu değişik hayvan çeşitleri üzerinde zekatın tatbik edilmesine yönelik özel kurallar vardı. En yararlı hayvanlar şunlardı:

- Sığır
- Koyun/keçi
- Deve.

Bu nedenle geçerli/uygulanabilir zekat oranı hayvanların sayısı ve kategorisine bağlı olarak tür formatı içerisinde verilmiştir.

Sığır için zekat oranı Tablo I'de verilmiştir.

Keçi/koyunla ilgili zekat oranı Tablo II'de verilmiştir.

Develer için zekat oranı Tablo III'te verilmiştir.

Hem gıda ürünleri hem de bireyler tarafından yetiştirilen herhangi bir ticarî tarım ürünü açısından olsun tarım ürünlerine yönelik zekat oranlarının daha da ayrıntısı vardı.

Hayvanları sayısı	Zekat oranı	1 M cinsinden zekat oranı
29	0	
30	1 T	0,75
40	1 M	1
60	2 T	1,5
70	1 T + 1 M	1,75
80	2 M	2
90	3 T	2,25
100	2 T + 1 M	2,5
110	1 T + 2 M	2,75
120	4 T veya 3 M	3

Tablo I. Sığır için zekat oranı

Notlar: T: iki yaşında bir dişi sığır buzağısı; M: üç yaşında bir dişi sığır.

Kaynaklar: El-Mâverdi (1966); Ebû Ubeyd (1969/1353 H.).

Hayvanları sayısı	Zekat oranları
39'a kadar	0
40-120	1 keçi
121-200	2 keçi
201-300	3 keçi
400	4 keçi
500	5 keçi
600	6 keçi

Tablo II. Koyun ve keçiler için zekat oranı.

Deve sayısı	Zekat oranı 1	Zekat oranı 2
5-9	1 G	1 G
10-14	2 G	2 G
15-19	3 G	3 G
20-24	4G	4 G
25-34	1 BM veya 1 BL (erkek)	1 BM
35-44	1 BL	1.0 BL
45-60	1 H	1.25 BL
61-75	1 J	1.75 BL

Tablo III. Deve için zekat oranı

Notlar: G, keçi; BM, iki yaşında bir dişi deve yavrusu; BL, üç yaşında bir dişi deve yavrusu; H, dört yaşında bir dişi deve yavrusu; J, beş yaşında bir dişi deve yavrusu.

Kaynaklar: El-Mâverdi (1966); Ebû Ubeyd (1969/1353 H.).

Bu ayırım sulanmayan arazi (yani doğal yağışa bağlı arazi) üzerinde yetiştirilen ürünlerin aksine sulanan arazi üzerinde yetiştirilen tarımsal ürünlere göre yapılmıştır. İlki yüzde 5'lik zekat oranlarına göre nitelenmiş ikincisi ise yüzde 10 oranında zekatı [4] gerektirmiştir. Göz önünde bulundurulması gereken şeyin toprak değil aksine topraktan elde edilen ürünler olduğunu bilmek önemlidir. Toprak zekata tabi olmayan sabit bir mülk olarak kabul edilmiştir.

Zekatın Yönetimi

Zekatın yönetimi merkezî olarak Hz. Muhammed (as) tarafından gerçekleştirilmiş ve bu dönemde aşağıdaki süreçler bir araya getirilmiştir:

- (1) Zekat devlet düzeyinde tesis edilmiştir. Malın zekatını verme artık uygun bir bireysel karar kabul edilmemiştir. Zekat verme Müslüman toplumdaki herkesten beklenen bir sorumluluk haline gelmiştir.
- (2) Zekat gelirlerini toplamak amacıyla devlet başkanı Hz. Muhammed (as) tarafından zekat toplayıcılar atanmış ve istihdam edilmiştir. El- Kardâvî (1973, s. 749-52) O'nun ashabından 25'ten fazla zekat memurunun ismini verir. Bu zekat toplayıcılara Hz. Muhammed (as) tarafından zekat fonlarından ödeme yapılmıştır.
- (3) Zekat tahsilatının tam olması ve şeffaflığı sağlamak için gerçek bir çaba vardı. Hz. Peygamber tarafından muhasebeciler ve kayıt bekçileri/yazı işleri müdürleri atanmıştı (El-Kattânî, n.d., s. 398-9; Kahf, 1993/1413 H, s.15).
- (4) Zekat fonları bölümü genel gelirler ve diğer fonlardan ayrı tutuldu. Yani zekat fonlarının devlet tarafından toplanan diğer gelirlerle karışmasını önlemek amacıyla zekat fonları hazine bölümünden ayrıldı.
- (5) Zekat memurlarına toplama işlemiyle nasıl başa çıkılacağı konusunda özel talimatlar verildi ve zekat veren insanlara karşı kibar ve nazik olmaları istendi. Onların kendi görevle-

rini yerine getirirken müsamahakar, tarım üreticilerinden alınan zekat miktarını değerlendirirken itinalı, zekat veren kimselerin misafir harcamalarını hesaptan düşürmelerine izin vermeleri, kuşlar ve hayvanlar tarafından yenilen miktarları göz önüne almaları istendi. (Ebû Ubeyd, 1969/1353 H, s. 485).

- (6) Zekat memurlarına zekatın toplandığı bölgede zekat gelirlerini dağıtmak için talimat verildi. Bunun nasıl yapıldığına ilişkin bazı örnekler arasında Hz. Peygamberin Yemen'in zekat toplama memuru Muaz'a zekat gelirlerini devletin başkenti Medine'ye göndermeme talimatı verdiği bir durum yer almaktadır. Daha doğrusu ona zekatı o bölgedeki zenginlerden toplama ve gelirleri aynı bölgenin yoksullarına dağıtma için talimat verdi. Ona fazlalıkları -eğer varsa- Medine'ye gönderme talimatı verildi. Fakat Peygamber döneminde herhangi bir yerdeki fazlalıklar hakkında hiç bir bilgi yoktur. (Kahf, 1993/1413 H, s. 17). Zekat gelirlerinin yerel dağıtımına ilişkin şunlar gibi çok sayıda inandırıcı nedenler vardır:

- Depolama sorunları
- Ulaşım sorunları
- Yerel bölgedeki zenginler ve fakirler arasında daha kardeşçe ilişkiler oluşturma çabası.

- (7) Zekat toplayıcılara, toplama görevini yapmaya gönderilmeden önce *Nisab*'ın, zekat oranlarının ve zekat kapsamına giren hususların nasıl yorumlanacağı konusunda özel talimatlar verildi (El-Kardâvî, 1973, s. 177-82 ve El- Kattânî, n.d., s. 396-7):

- Zekat olarak alınan hayvanların bakımı için -koruma ve otlatma- işçiler görevlendirildiği Tirmizî (c. 1, s. 242)'den rivayet edilir.
- Zekat toplayıcıları herhangi bir yere gönderilmeden önce Hz. Peygamber (as) zekat memurlarını nasıl

ağırlayacakları ve işbirliği yapacakları konusunda halkı bilgilendirmek için gayret sarf etmiştir.

Hicret Sonrası Dönemde Zekatın Gelişiminin Özeti

- (1) Zekat toplama ve dağıtma devletin sorumluluğu idi. O bireyin takdirine bırakılmadı. Zengin insanların zekat vermesi zorunlu oldu. Zekat toplayıcılara zekatı değerlendirme, toplama ve dağıtma sorumluluğu verildi.
- (2) Zekat toplayıcılar devlet başkanı tarafından atandı ve kendilerine Hz. Muhammed (as)'in kendisi tarafından "ganimet"ten (zekat fonları) ödeme yapıldı. Zekat memurlarının topladıkları zekatı teslim alma üzerinden direkt olarak ücret ödenme yetkileri yoktu.
- (3) Zekat gelirleri önce yerel olarak dağıtıldı. Yani zekat gelirleri zekatın toplandığı yerel bölgelerin yoksul insanları arasında dağıtılmalıdır. Eğer yerel olarak mallar fazla olsaydı, o takdirde daha geniş bir dağıtım için [5] zekat fonlarını İslam'ın başkenti Medine'ye göndermek için bir süreç vardı.
- (4) "Nisab" denilen zekattan minimum muaf mal devlet başkanı tarafından tespit edildi. Yani Hz. Muhammed (as) "Nisab"ı 85 gram altında sabitledi. 85 gram altının değeri bir ailenin sürekliliğini sağlama için yeterli görüldü.
- (5) Zekat verme oranı devlet başkanı Hz. Muhammed (as) tarafından tespit edildi. Oranlar şöyleydi:
 - Altın ve gümüşten oluşan tasarruf üzerinde yüzde 2,5.
 - Sulanan araziden elde edilen ürünler üzerinde yüzde 5.
 - Sulanmayan araziden elde edilen ürünler üzerinde yüzde 10.
 - Bulunan define üzerinde yüzde 25.
 - Hayvan ve tarım ürünleri üzerinde çeşitli zekat oranları.

(6) Zekatın kapsamı O'nun döneminde sadece aşağıdaki kalemler üzerinde empoze edildi:

- Altın ve gümüş tasarrufu
- Hayvan:
 - Deve
 - Keçi
 - Ve sığır.
- Tarım ürünü:
 - Buğday
 - Arpa.

(7) Ev eşyaları ve kişisel kullanımlar için gerekli aletler zekata tabi değildir.

(8) Gönüllü ödemelerin takdim edilmesi halinde zekat memurları tarafından kabul edilmiş olmalarına rağmen, zekat memurlarının altın, gümüş ve mücevher gibi herhangi bir gizli mal (Bâtîni Mal) kaynaklarından zekat topladıklarına dair hiçbir bilgi yoktur (El-Kardâvî, 1973, s. 771).

İslam Cumhuriyeti Döneminde Zekat

İslam Cumhuriyeti'nin 30 yılı boyunca dört halifenin- Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali- yönetimi altında şu bakımlardan temel zekat kurallarına ilişkin önemli bir değişiklik yoktu:

- "Nisab"
- Zekat alma hakkına sahip insan grupları
- Zekatın dağıtımı.

Bir ailenin zekat vermesi için asgari zenginlik yani Nisab 85 gram altın aynen kaldı.

Zekat alacak sekiz sınıf insan (dilenci (fukara), yoksul (miskin), zekat toplayıcılar/memurlar (âmilin), İslam'a yeni girmiş bir Müslüman (müellefe), azat edilmiş köle (fi'r- rikâb), borçlular (ġârimin), Allah'ın yolunda olanlar (fi sebillillâh), ve yolcular (ibnû's- sebil)) aynı kaldı. Zekat dağıtım politikası aynı kaldı yani bireylerden toplanan zekat gelirleri çoğunlukla yerel halk arasında dağıtıldı.

Zekat politikalarının çoğu sabit kalmasına rağmen İslam'ın ikinci halifesi Ömer bin Hattâb yönetimi sırasında gerçekleşen bazı yeni gelişmeler oldu. Bunlardan biri ticarî malı zekat ödenmesi gerekenler kapsamına dahil etmektir. Bu dönemden önce bireyler arasında ticareti yapılan ürünler zekattan muaftı fakat şimdi kamu görevlileri atandı ve onlar bölgelerinden geçen Müslüman tüccarlarla değiş-tokuş yapılan mallardan zekat toplamak için yol kenarlarına ve köprülere yerleştirildiler. Müslüman ülkede satmak için ticaret malları getiren gayrimüslim tüccarlardan da vergi toplamak için hazırlıklar yapıldı (Ebû Ubeyd, 1969/1353 H, s. 533).

Bu dönemde Ömer zekat kaynaklarının yanı sıra ordu, devlet gelirleri ile Haraç ve Fey toplama ve dağıtımıyla ilgili işlemleri kapsayan ve rapor eden resmî bir kayıt tutma sistemini (divan) yürürlüğe koydu (Ebû Ubeyd, 1969/1353 H, s. 223-4).

Zekat yönetimindeki bir diğer önemli değişiklik Osman bin Affan'ın hilafeti döneminde gerçekleşti. Zekat ödenmesi için uygun görülen mal iki kategoriye ayrıldı:

1. Görünür mal (Mâlû'z- Zâhir)
2. Görünmez mal (Mâlû'l- Bâtın).

Görünmez mal (mâlû'l- bâtın) bireyin gizli mülkiyeti olarak nitelendi ve böylece onu izlemek ve değerlendirmek çok daha zor oldu. Bu gizli malın çoğu kişisel tasarruf, altın, gümüş vb.den oluşuyordu.

Gizli mala (mâlû'l- bâtın) ilişkin zekatın değerlendirilmesi ve dağıtımı zekat memurlarının yetki alanından bireysel zekat mükellefine devredildi. Birey gizli servetini değerlendirecek ve kendi takdirine bağlı olarak yoksullara ödeyecekti. Halife Hz. Osman döneminde

zekatın değerlendirilmesine yönelik bu alternatif yaklaşımı sağlayan karar önemli bir değişiklikti fakat onun niçin ortaya çıktığı konusunda çok az şey yazılmıştır. Daha sonra kimileri Hz. Osman'ın bazı zekat memurlarının bireysel görünmez mal tutarlarını değerlendirmede yetkilerini aştıklarına ilişkin şikayetler aldıktan sonra bu kararı aldığını bildirmiştir.

Bu dönemde ortaya çıkan son bir değişiklik hayvanlar ve tarım ürünlerine ilaveten atlar, deniz ürünleri (balık) ve bal yetiştiriciliği gibileri kapsayacak şekilde zekat kapsamının genişletilmesiydi.

Hilafet Dönemlerinde Zekatın Gelişiminin Özeti

Temel zekat prosedürlerinde hiçbir köklü değişiklik olmamıştır. Zekatın Nisabı Peygamberimiz tarafından tespit edildiği gibi kalmıştır. Zekatı değerlendirme, toplama ve dağıtma devletin yetkisindedir. Zekat memurları devlet tarafından atanmaya devam etti ve hem toplama hem de dağıtımdan sorumlu idiler. Meydana gelen önemli değişiklik görünmez mal varlığı üzerinden zekat vermenin gerekli olması idi. Zekatın değerlendirilmesi ve dağıtımı bireysel zekat mükellefinin takdirine bırakıldı. Atlar, deniz ürünü ve bal yetiştiriciliği gibi yeni ürünler/kalemler zekat ödeme kapsamına alındı.

Emevî ve Abbâsî Döneminde Zekat

Emevîler döneminde Orta Asya'da çok geniş yeni topraklar fethedildi. Bu bölgenin manda yetiştiriciliği için kârlı bir yer olduğu anlaşıldı ve o tür hayvancılıkta önemli bir artış oldu. Neticede Ömer bin Abdulaziz tarafından manda üzerine zekat vazedildi.

Bu dönemde en önemli değişiklik zekat toplama ve dağıtımının devlet düzeyinden bireye devredilmesidir. Bu önemli adımın çok sayıda inandırıcı nedeni vardır.

Emevîler döneminde sadece Orta Asya (Hindistan dahil) ve Kuzey Afrika'nın fethi gerçekleşmedi aynı zamanda zekat kurumunun kendisi de çeşitli faktörlerin bir sonucu olarak pek çok değişiklik

geçirdi. Kuzey Afrika'daki zekat toplayıcılar yerel bazda zekat almaya layık insan bulmada zorluk çektiler. Onların zekat tahsilatlarını Emevilerin başkenti Şam'a görmekten başka alternatifleri yoktu. Bunun sonucunda zekat hazinesi zekat gelirleriyle tamamen dolup taşı. Bu nedenle zekat toplama ve dağıtmanın ille de devlet idaresini gerektirmediği saptandı ve zekatın değerlendirilmesi ve dağıtımının zekat veren birey tarafından belirlenebileceği kararı alındı.

Zekat yönetiminin devlet düzeyinden bireyin takdirine bırakmaya yol açabilecek bir diğer önemli neden, o dönemde zekat veren birçok Müslümanın hissettiği devlete olan güvenin kaybolmasıydı. Bunun çoğu üçüncü halife Hz. Osman ve dördüncü halife Hz. Ali arasında ortaya çıkan iç çekişmeler yüzünden meydana geldi. Gerçekten bu sorunlar en sonunda İslam Cumhuriyeti'ni bitiren bir dizi olayları meydana getirdi.

Müslüman Ülkelerde Mevcut Zekat Politikası

Modern İslam'da, her biri zekat politikası konusunda kendi görüşüne sahip dört büyük düşünce ekolü/mezhep vardır. Hanbeli Ekolü zekat dağıtımı ve değerlendirilmesiyle ilgili tüm işlemlerin bireysel tercihe bırakılması gerektiğini öne sürmüştür. Diğer taraftan Hanefi ve Şâfiî Ekolleri bireysel düzeyde belirlenmesi gereken tek zekatın görünmez mallar (mâlû'l- bātın) ile ilişkin olanlar olduğunu düşündüler. Bununla birlikte onlar bireyin zekat ödemesi yaptığından emin olmanın devletin sorumluluğu olduğunu da düşünürler (Kahf, 1993, s. 21).

Müslüman ülkelerin hükümetleri yukarıda özetlenen çeşitli düşünce ekollerinin kısmen yandaşlığına bağlı olarak zekat politikasının uygulanmasına dair bir çok farklı yaklaşıma sahiptir. Pakistan'da Müslümanların ekseriyeti Hanefi'dir, bu yüzden zekat politikası konusunda Hanefi prensipleri kullanırlar. Malezya'daki Müslümanların çoğunluğu Şâfiî'dir ve hakeza kendi sınırları içerisinde zekatın uygulanması konusunda Şâfiî ilkeleri kullanırlar.

SONUÇ

Yoksul ve muhtaca destek için dinî ve sosyal/politik kurum olan zekat İslam'da yeni değildir. O Hz. İbrahim zamanından gelen, Allah'ın İlahi düzeninin bir devamıdır. Hz. Musa (as) ve İsa (as) döneminde bağışta bulunma yani zekat tamamen gönüllü idi. O, toplumlarına bağlılığın ve desteğin bir ölçütü olarak şiddetle teşvik edilmiştir. Ödeme oranı genel olarak yıllık gelirlerinin onda biri ya da yüzde 10'u olarak kabul edilmiştir.

Yahudi ve Hıristiyan toplumlarda zekat alıcılar çoğunlukla toprak sahibi olamayan yabancılar veya yetim ve dullardı.

Zenginlerin malından yoksul ve muhtaçlara bağışta bulunmayı gerektiren zekatın resmî olarak uygulamaya konması Hz. Muhammed (as)'in yaşadığı dönemde ortaya çıkmıştır. Medine'de Müslüman bir devlet kurulduktan sonra zekat verme resmî olarak İslam devleti aracılığıyla idare edilen bir zorunluluk haline getirilmiştir. O sadece dinî bir görev değil aynı zamanda zenginliğe bağlı yasal bir zorunluluk olarak da uygulanmıştır. Devlet başkanı olarak Hz. Peygamber zekat vermeyi reddeden kabilelere karşı savaş (meşru muharebe) ilan etmiştir.

Zekat verme oranına ilişkin prosedürler doğrudan Hz. Muhammed (as) tarafından emredilmiştir. Bu prosedürler bir kimsenin, aşağısında ödemekle sorunlu olmadığı muaf tutma düzeylerini, çeşitli servet, emtia ve diğer kişisel mal türleriyle ilgili belirli oranları içine almıştır. Hz. Peygamber de zekat alması gereken ve Kur'ân'da (9:60) özetlenen belirli insan sınıflarını belirlemiştir. Başlangıçta zekatın toplanması ve dağıtılması dört halifenin İslam Cumhuriyeti'nin sona ermesine kadar bir devlet sorumluluğu olarak kalmıştır.

Ana hatlarıyla belirtilen bu uygulamaların çoğu İslam Cumhuriyeti'nin son bulmasına kadar orijinal olarak büyük ölçüde devam etmiştir. O zaman zekatın toplanması ve dağıtılması bir devlet görevi olmaktan çıkarılmış ve bunun yerine zekatı ihtiyaç sahiplerine doğrudan verme bireyin takdirine bırakılmıştır. Çağdaş Müslüman ülkelerde zekatın dağıtımına ilişkin yönetim ve süreç o toplumdaki

en yaygın İslâmî düşünce ekolü ve bu toplumlardaki hükümetin teokratik bağıllık düzeyine göre değişmektedir.

Notlar

1. Onlar biraz gelire sahiptirler fakat bu gelir geçinme için yeterli değildir. Dilencinin/fukara aksine onlar dilenmezler.
2. Bu kelimenin kapsamı bir çok unsuru içerecek şekilde geniş-tir. Bununla birlikte İslam'ın ilk zamanlarında *Fî Sebilillâh* üç sınıf insanı içermiştir: (1) *Cihada* katılmak isteyen kimseler (2) *Hacc* yapmak isteyen kimseler ve (3) *Kur'an*'ı öğrenmek ve ezberlemek isteyen kimseler.
3. Zekatın şartları: (1) *Nisab* karşılanmalı ve (2) tasarrufun üzerinden tam bir Kameri yıl geçmelidir.
4. Zekat aynî olarak ödenince zekat toplayıcılarının ürünün en iyisinden almaları yasaklanmıştır.
5. Yerel dağıtımı destekleyen çeşitli rivayetler vardır. Yemen'e zekat toplayıcı olarak atanan Muaz'a verilen talimatlar bu rivayetler arasındadır. Ona Yemen'deki zenginlerden zekat toplama ve yoksullara dağıtma talimatı verilmiştir.

Kaynaklar

- Ebû Ubeyd, A.Q.I.S. (1969/1353 H.), *Kitab el-Emval (The Book of Wealth)*, Maktabat el Kulliyat, el-Ezheriyeh, Kahire.
- Ahmed, Z. (1989), "Public finance in Islam", IMF Working Paper No. WP/89/68, IMF, Washington, DC.
- El- Kattânî, A.A.H. (n.d.), *e't- Tarâtibü'l- İdâriyye*, C. 1, Hasan Ju'na and M. Emin Damaj, Beyrut.
- El-Mâverdi, A.H.A. (1966), *El-Ahkâm's- Sultâniyeh ve'l- Vilâyatü'l- Diniyye (The Principles of Government)*, Mektabât el- Kulliyât el- Ezheriyeh, Kahire.

- El-Kardâvî, Y. (1973), *Fıkhü'z- Zekah*, 2. baskı, Müessesâtü'r-Risâleh, Beyrut.
- Chowdhury, M.A. (1980), "The role of Az-Zakah in resource allocation", *Rakîbu'z Zamân* içerisinde, M. (bsk.), *Some Aspects of the Economics of Zakah*, Müslüman Sosyal Bilimciler Derneği, Plainfield, IN, s. 159-69.
- Chowdhury, N. (1983), "Aggregate demand and Al-Zakah", *Thoughts on Economics*, C. 4, No. 9, s. 1-8.
- El-Dîn, S.I.T. (1986), "Allocative and stabilizing functions of Zakah in an Islamic economy", makale, İslam Devleti'nde Maliye Politikası ve Kalkınma Planlaması üzerine Uluslararası Seminer'de sunulmuştur, İslâmabat.
- Kahf, M. (1986), "Comments on S.I. Tag El-Din's 'allocative and stabilizing function of Zakah in an Islamic economy'", makale İslâmî bir Devlet'te Maliye Politikası ve Kalkınma üzerine Uluslararası Seminer'de sunulmuştur.
- Kahf, M. (1993/1413 H.), *Zakah Management in Some Muslim Societies*, İslâmî Araştırma ve Eğitim Enstitüsü, Cidde.
- Khan, M.F. (1985), "Macro consumption function in Islamic framework", *Journal of Research in Islamic Economics*, C. 1, No. 2, s. 1-24.
- Mannan, M.A. (1983), "Zakah, its disbursement and inter-poor distributional equity", *Thoughts on Economics*, C. 4, No. 8, s. 2-14.
- Mannan, M.A. (1989), "Effects of Zakah assessment and collection on the redistribution on income in contemporary Muslim countries", in Imtiaz, I.M. vd. (bsk.), *Management of Zakah in Modern Muslim Society*, IRTI/İKB, Cidde, s. 29-50.
- Metwally, M.M. (1986), "The effect of the religion tax of Zakah on investment in an Islamic economy", *Humanomics*, C. 2, No. 2, s. 43-55.

- Muhammed, F. (1991), "Prospects of poverty eradication through the existing Zakat system in Pakistan", *The Pakistan Development Review*, C. 30, No. 4.
- Rahman, S.M.H. (1980), "Zakah: a case for equitable distribution of wealth and income", *Thoughts on Economics*, C. 2, s. 94-101.
- Riquet, M. (1961), *Christian Charity in Action*, Hawthorne, New York, NY.
- Sadeq, A.H.M. (1980), "Distribution of wealth in Islam", in Hussain, K.T. vd., (bsk.), *Thoughts on Islamic Economics*, C. 1, İslâmî Ekonomi Araştırma Bürosu, Dakka, s. 44-93.
- Sadeq, A.A.-H. (1989), "Distribution of wealth through transfer payments", *Hamdard Islamicus*, C. 12, No. 1.
- Sadeq, A.A.-H. (1994), *A Survey of the Institution of Zakah: Issues, Theories and Administration*, İslâmî Araştırma ve Eğitim Enstitüsü, Cidde.
- Shad, A.R. (1986), *Zakat and Ushr*, Kazi, Lahor.
- Şîrâzî, N.S. (2003), "Distributive effects of Zakat in Pakistan: empirical evidence",
- KENMS Occasional Paper No. 1, KENMS, Kuala Lumpur.

İleri Okuma İçin

- Ali, A.Y. (1933), *The Glorious Kuran – Translation and Commentary*, Dâr el-Fikr, Beyrut.
- Arrington, L.J. (1958), *Great Basin Kingdom: An Economic History of the Latter-day Saints 1830-1900*, Harvard Universitesi Yayınları, Cambridge, MA.